

פרק ראשון: הנהגת ההתיישבות החקלאית היהודית - תרנ"ז-תרס"ג

מאז השמיטה הקודמת חלו שינויים משמעותיים בניהול ההתיישבות החקלאית ובארגונה. השינוי הבולט ביותר היה בכניסתו של גורם חדש לפעילות בארץ: חברת יק"א, בנוסף לברון רוטשילד ולחובבי ציון.

פעילות חברת יק"א

בשנת תרנ"א (1891) הקים הברון מוריס (משה) הירש את החברה היהודית להתיישבות, יק"א. החברה שאפה לסייע למיליוני יהודים ברוסיה, שהיו נתונים במצב קשה, באמצעות תכנון הגירה המונית ומימונה והקמת מושבות חקלאיות עבור המהגרים. עיקר מאמצי החברה הושקעו ביישוב יהודים ביבשת אמריקה, ובפרט בניסיון להקים התיישבות חקלאית נרחבת בארגנטינה. לאחר פטירתו של הברון הירש, בחודש ניסן תרנ"ו (אפריל 1896), נוהלה החברה בידי מועצה בת תשעה חברים, שכללה את נציגי הגופים שהרכיבו את מועצת החברה עוד בימי נשיאותו של הברון: חברת כ"ח בפריס, 'אגודת אחים' בלונדון, והקהילות היהודית בבלגיה (בריסל) ובגרמניה (ברלין ופרנקפורט דמיין), כשהנהלתה יושבת בפריס. הון החברה גדל באופן משמעותי לאחר פטירת הברון, שכן להונה של יק"א, שעמד אז על אותו הסכום שהקדיש לה הברון בעת הקמתה: 2 מיליון לירות סטרלינג, נוספו עתה מעל 6 מיליון לירות סטרלינג נוספים מעזבונו של הברון, והונה עמד עתה על סכום עתק של כ-8 מיליון לירות סטרלינג (כ-200 מיליון פר"ג).¹

אף שמדי פעם עלתה האפשרות שהברון הירש יסייע להתיישבות בארץ ישראל, הרי שעד פטירתו לא תמך הירש בהתיישבות בארץ. שאיפתו של הירש הייתה להקים מפעל בקנה מידה ממלכתי, והסיכויים להגשימו ברחבי האימפריה העות'מאנית, ובייחוד בשטח המוגבל של ארץ ישראל, נראו בעיניו מופרכים. העובדה שהברון רוטשילד כבר פעל בארץ, תרמה להחלטתו של הברון הירש להפנות את משאביו לאזורים אחרים.²

העמדה השוללת את תמיכת יק"א בהתיישבות בארץ אפיינה חלק לא מבוטל מחברי מועצת המנהלים שלה, גם לאחר פטירת הברון הירש, בפרט את נציגי מאנגליה ומגרמניה, אך בהשפעת הרב צדוק קהאן, רבה של צרפת, מנציגי כ"ח במועצה, ובתמיכה בולטת של נשיא מועצת המנהלים של יק"א לאחר פטירת הברון הירש, נרסיס לון, מראשי כ"ח, החלה יק"א, משלהי שנת 1896 (תרנ"ז), לסייע במתן

1. אבני, חברת יק"א, עמ' 125-126. שמה של החברה נגזר מראשי התיבות באנגלית: Jewish Colonization Association (JCA).

2. אבני, שם, עמ' 128-129. וראו לעיל שער ראשון, הע' 23.

הלואות למושבות שלא נתמכו על ידי הברון רוטשילד, כאשר החברה מצאה "שיש להם סיכוי להצלחה". תחילה סייעה החברה למשמר הירדן, לוואדי חנין ולגדרה, ואחר כך גם לאיכרים בחדרה וברחובות, בסכומים שהגיעו לרוב למאות אלפי פרנקים בשנה.³ בנוסף, סייעה יק"א בפיתוח תשתיות ובהכוונה חקלאית וכלכלית בכמה מן המושבות הנזכרות, ובפרט סייעה בשיקום ובארגון המושבה משמר הירדן. כמו כן, רכשה יק"א אדמות לשם הרחבת שטחן של מושבות נזקקות.⁴

בה בעת, החלה יק"א לפעול להקמת התיישבות חדשה. ביוזמת נרסיס לון, נשיא יק"א ומראשי כ"ח, בתיאום ובהתייעצות עם יוסף נייגו, מנהל מקווה ישראל,⁵ ותחת פיקוחו וניהולו של אמיל מאירסון,⁶ התגבשה היוזמה להקמת חוות הכשרה לפועלים, שהמצטיינים מביניהם יהפכו למתיישבים. מאירסון הדגיש שהחווה תהיה מנוהלת כמפעל כלכלי מכניס, ומבלי לתמוך בחלשים שלא יצליחו לעמוד בתנאי הקיום, שכן, רק בדרך זו, ניתן להקים מושבות חקלאיות בנות-קיימא. "תהיה בכך הפרת התנאים הבסיסיים ביותר של פעילותנו" - ציין מאירסון בהרצאה בפני הוועד המרכזי של חובבי ציון בשנת 1898 - "אם נרשה לשיקולים רגשיים הנובעים מהתחשבות באומללות אישית להתערב בבחירת המתיישבים. המשימה לסייע לאומללים היא משימה נעלה. אך המשימה שלנו - להקים מפעל בר קיימא המיועד, כך אנו מקוים, להכין עתיד טוב יותר - היא אולי נעלה עוד יותר".⁷

במקביל, אימצה מועצת המנהלים של יק"א בהכרעת קולו של הנשיא לון,⁸ ביוני 1898, את הצעתו של יוסף נייגו לרכוש 200,000 דונם בגליל התחתון המזרחי, בעלות

3. ההלוואות ניתנו בתנאים נוחים, לטווח ארוך של עד חמש-עשרה שנה, ולרוב בסכום גדול של כ-7,000 פרנק לאיכר (ראו אהרנסון, פילאנתרופיה והתיישבות, עמ' 101).

4. 700 דונם ליד באר-טוביה (קסטינה), 200 דונם שהוסיפה לגדרה, ו-2,000 דונם שהוסיפה לאיכרים נבחרים ולמתיישבים חדשים במשמר-הירדן (אהרנסון, שם, עמ' 101-102).

5. יוסף נייגו, הצטרף למקווה ישראל בשנת תרמ"ז (1887) כבוגר הפקולטה לאגרונומיה בצרפת, והיה ממונה שם על ההכשרה המקצועית, בפרט בענפי המטעים והירקות. בין השנים 1891-1903 שימש כמנהל מקווה ישראל. החל משנת 1897 שימש באופן רשמי כיועץ חקלאי של יק"א בארץ ישראל (ראו סקרלטו, אושר חולף, עמ' 125, 133; ינקלביץ, דוד חיים, עמ' 107).

6. אמיל מאירסון (1859-1933) יליד לובלין, כימאי ופילוסוף. השתלם באוניברסיטאות בגרמניה, התגורר החל משנת 1882 בפריס. בשנת 1892 הצטרף לאגודת חובבי ציון "יישוב ארץ ישראל", בה היו חברים גם הרב צדוק קאהן ונרסיס לון. החל משנת 1893 הועמד בראש הוועד הארץ-ישראלי בפריס, אותו הקים הברון רוטשילד בשנת 1892, כדי שיהווה גורם מתווך במכירת קרקעותיו בעבר הירדן לאגודות חובבי ציון. מאירסון שימש כנציג הוועד האודסאי בוועידה הבין-ארצית של חובבי ציון בפריס בשנת 1894. לאחר מות הברון הירש היה מן הפעילים העיקריים ביק"א בפעילות התיישבותית בארץ ישראל. החל משנת 1897 התמנה כמנהל משותף של יק"א וכבעל אחריות מיוחדת לענייני ארץ ישראל. שימש בתפקיד זה עד פרישתו מיק"א בשנת 1923 (מירוק, אמיל מאירסון, עמ' 67-72, 77-78).

7. מירוק, שם, עמ' 73-74.

8. להצעה התנגדו ארבעת הנציגים מאנגליה ומגרמניה שהשתתפו בהצבעה. תמכו בה הרב צדוק קאהן, נרסיס לון וסלומון ריינד, נציגי כ"ח בצרפת, ופרנץ פיליפסון מבריסל. בשל היעדרו של אחד הנציגים מאנגליה, מהמתנגדים המובהקים למעורבות יק"א בארץ ישראל, ההצבעה הייתה שקולה, והוכרעה בקולו של הנשיא לון (אבני, חברת יק"א, עמ' 130).

של 2.4 מיליון פר', לשם הקמת מערך יישובים חדש עבור איכרים מחוסרי קרקע, בני איכרים, ופועלים שיהפכו להיות איכרים. הוחלט שיישובים אלו יתבססו על מספר משפחות קטן יחסית (30-40 משקים) שינהלו משקי פלחה, בשטחי גידול נרחבים, בני 200-300 דונם לכל משק, ויועסקו שם תחילה כאריסים. בפועל, עד שנת 1900, ניקנו באזור כ-17 אלף דונם, בעלות של 600,000 פר', כשעל 5,000 מתוכם החלה להיות מוקמת חוות הפועלים ('חוות סג'רה').

החל משנת 1898 פעלה חברת יק"א גם במרחב העירוני בארץ. לנציג החברה בירושלים, אלברט ענתבי, מנהל בית-הספר 'תורה ומלאכה' של כי"ח ומראשי הקהילה היהודית הספרדית בעיר, הוקצבו 70,000 פר' לפיתוח בית-מלאכה לאריגה ולהעסקת יהודים עניים. ענתבי הופקד גם על סיוע בכסף ובאמצעי-ייצור לפרויקטים נוספים: תמיכה בפועלים בירושלים, מימון ובניית עשרות יחידות-דיור לפועלים בירושלים, מתן הלוואות בריבית נמוכה לבעלי-מלאכה נזקקים, כמו גם לאיכרים במוצא ובארטוף, ומתן תמיכה ביציאת מובטלים מן הארץ, הן מן המושבות והן מן הערים. בין השנים 1896-1900 יעמדו השקעות יק"א בהתיישבות היהודית בארץ-ישראל על סך של כ-2.7 מיליון פר', כשעל ניהול השקעותיה מופקדת 'סוכנות יק"א בארץ-ישראל'.¹⁰

הרב צדוק קאהן
רבה של צרפת

החל משנת 1900 (תר"ס) החלה יק"א לצמצם את הפעילות שמומנה בכספי החברה. כאמור, תוכננה התיישבות רחבת היקף בגליל התחתון מטעמה של יק"א, אולם עתה ביטלה יק"א את יתרת ההקצבה שטרם נוצלה לרכישת קרקעות בגליל התחתון, בסך 1.8 מיליון פר', וכן 150,000 פר' מהסכום שיועד להרחבת אדמות משמר הירדן. גם הלוואותיה למושבות צומצמו, אם כי עד שנת 1904 עדיין עמד הסיוע שלה על כמה מאות אלפי פרנקים בשנה, בעיקר בשל תמיכתו הנלהבת של הרב צדוק קאהן (נפטר בשנת תרס"ה (1905)). במקביל, תוציא יק"א בין השנים 1900-1905 כ-100,000 פר' בממוצע מדי שנה על חוות סג'רה.¹¹ יק"א תמשיך לתמוך בכספיה גם בפרויקטים

פרודוקטיביים במרחב העירוני, ותקציב סיוע כספי למובטלים לרדת מן הארץ.¹²

במקביל, החלה יק"א לשמש בתקופה זו כזרוע ביצועית של הברון רוטשילד, כיוון שבשנת תר"ס (שלהי 1899) החליט רוטשילד להפקיד את ניהול מושבותיו בארץ בידי יק"א. הנסיבות הבולטות לכך היו, ככל הנראה, אכזבתו של רוטשילד ממצבן הכלכלי

9. בן-ארצי, המושבה, עמ' 39-43.

10. אהרנסון, פילאנתרופיה והתיישבות, עמ' 101-103.

11. אבני, חברת יק"א, עמ' 131-132; אהרנסון, שם, עמ' 102.

12. אהרנסון, שם, עמ' 102-103.

של המושבות, והמחשבה שיק"א בגישתה ה'עיסקית' תנהל אותן בצורה יעילה יותר. ככל הנראה, ההחלטה החלה להבשיל בליבו של הברון כבר בעת ביקורו בארץ, בחורף תרנ"ט (1899). בכמה הזדמנויות הוא ציין, בעת הביקור, כי כוונתו להפחית בהדרגה את סבסוד מחירי הענבים, עד שיעמדו על מחירם הריאלי. הוא הדגיש את הצורך להשקיע גם בענפי משק נוספים וביקר את השימוש הרב מדי בפועלים ערבים והמועט מדי בנשים ובכני הבית, בעבודות המשק. רוטשילד חזר על כך, שהמגמה שלו היא שהמושבות יחדלו להתבסס על תמיכתו הקבועה. עמדותיו אלו גובו בדו"חות שקיבל הברון זמן קצר קודם מפקידיו בזכרון יעקב, בראשון לציון ובמזכרת בתיה, אשר לימדו שמצב מפעליו בארץ, היקבים, בית החרושת למשי, ומפעל הבשמים - שקועים בגרעונות מתמידים, והומלץ על ביצוע שינויים במחירי הענבים, בגיוון המשק, ובגודל החלקות של המתיישבים. לתחושה הקשה של הברון תרמה העובדה שגם מטולה, שתוכננה מבחינה כלכלית להיות 'מושבה למופת', הייתה נתונה במצב קשה, ובמקביל ניתנה סופית פקודת גירוש בחורן והמושבות שם נאלצו להתפרק. גורם נוסף שהשפיע כנראה על החלטה זו, היה מצבו הבריאותי של הברון באותה העת.¹³

בהסכם שנחתם בין רוטשילד ליק"א נקבע שהמושבות ינוהלו על ידי ועדה משותפת ('הוועדה הארץ-ישראלית') שבראשה יעמוד הברון עצמו, אשר תורכב מחמישה חברים נוספים. שלושה מהם יבחרו על ידי יק"א ושניים מהם על ידי הברון. גוף זה יפעל באופן עצמאי, אך ידווח מדי שנה למועצת יק"א על פעולותיו ועל תקציבו ויקבל את אישור המועצה. נקבע שיק"א לא תחויב בהוצאה כלשהי לצורך אחזקת המושבות וניהולן, והמימון יוטל כולו על הברון רוטשילד. רוטשילד העמיד לרשות הפרויקט קרן מיוחדת בסך 15 מיליון פר'. בנוסף לכך הקציב 2 מיליון פר' לרכישת קרקעות, ועוד 1.2 מיליון פר' ליישוב הגליל העליון.¹⁴ בהסכם אף נקבעו התנאים המאפשרים ליק"א להודיע על ביטולו של המפעל, אם גירור הפסדים משמעותיים - ולמרות זאת, בשל מימון ההפסדים על ידי הברון רוטשילד, 'משך המפעל להתקיים עוד שנים רבות, בכספי הברון'.¹⁵

13. לסקוב, חובבי ציון, עמ' 31-33; בן-ארצי, המושבה, עמ' 39. כבר בראשית יולי 1896 הורו השלטונות לגרש את המתיישבים היהודים בחורן. אליהו שייד הצליח לבטל את הפקודה, אך נאסרה הגעת מתיישבים חדשים. הקשיים הוחרפו במהלך שנת תרנ"ז (1897), וההתיישבות במקום סבלה מהצקות והרס מצד הערבים. במהלך שנת תרנ"ח עזבו רובם המוחלט של המתיישבים, בשל התעללות הערבים ורדיפת השלטונות שהציגו בפניהם פקודת גירוש. במקום נשארה רק נציגות של הפקידות והאדמות עובדו על ידי אריסים ערבים בלבד (אילן, הכמיהה, עמ' 231-251).

14. אבני, חברת יק"א, עמ' 132-134.

15. נקבע שחברת יק"א תהיה רשאית להחליט באופן מיידי על חיסולו של הפרויקט, אם לאחר חמש שנים לא ייוותרו בקרן 10 מתוך 15 מיליוני הפרנקים שהקציב לכך הברון, וכי אם יישאר סכום זה, תהיה תלויה ההחלטה בנושא בהסכמת הברון. בשנת תרס"ה (1905), זמן קצר לאחר תום חמש השנים, הוחלט במועצת יק"א להודיע על חיסול הפרויקט, בטענה שהגירעון גדול מ-5 מיליון פר', אולם בפועל, קיבל על עצמו הברון רוטשילד את כיסוי ההפסדים גם לארבע השנים הבאות. וחזר וקיבל זאת על עצמו שוב ושוב במשך שנים רבות אחר כך. מעורבותו הישירה של הברון והעובדה שהוא נשא בכל ההוצאות, הכריעו את מתנגדי המפעל שבין חברי מועצת יק"א (אבני, שם, עמ' 133-134).

בפועל, המשיך אפוא הברון רוטשילד לעמוד בראש מפעל ההתיישבות בארץ, אולם הניהול עבר ממערך הפקידות שהקים, לניהולה של יק"א. משלב זה, פעלו בארץ שני גופים תחת שמה של יק"א: 'הוועדה הארץ-ישראלית', שהמשיכה את הטיפול במושבות הברון רוטשילד, ותעסוק גם ברכישת קרקעות ובהקמת מושבות בגליל התחתון בכספי הברון, והגוף העצמאי של יק"א, 'סוכנות יק"א בארץ-ישראל', שרכשה את אדמות סג'רה, הקימה את חוות ההכשרה ומימנה את תקציבה וסייעה בהלוואות למושבות שלא נתמכו בכספי הברון רוטשילד - אשר נוהלו למעשה באמצעות מנגנון אחד.¹⁶

מנהל מושבות יק"א בארץ ישראל
שם טוב פריינטה

לאור תפיסתה העקרונית של יק"א, שכל פעולה התיישבותית צריכה להיות מנוהלת כמפעל כלכלי מכניס, החלה יק"א בביצוע שינויים משמעותיים במושבות הברון. מאירסון ביקר בארץ בשנת 1899 והתרשם לרעה מהתלות של מושבות רבות בענף היין, שהיה מצוי במשבר, ומן הפזרנות שנהגה בה פקידות הברון במושבותיה. בדו"ח שהגיש להנהלת יק"א לקראת חתימת ההסכם עם הברון רוטשילד הוא ציין שכל עוד קיומם החומרי של האיכרים מובטח על-ידי הפקידות - אין מוטיבציה מספקת לעבודה, ורק אם יבוצעו רפורמות נכונות על-ידי מנהל נחוש, זהיר וחסכני, ניתן יהיה להגיע לאיזון תקציב המושבות ואף להחזר מסוים של השקעות קודמות.¹⁷ גם הברון עצמו יבהיר לנציגי חובבי ציון, שייועדו עימו באביב תרס"א (מאי 1901), כי הפקידות הוותיקה ושייד

בראשה, התייחסה אליהם בסלחנות יתרה, ובמוסרו את מושבותיו לניהול יק"א דרש ממנה "שינהגו בכס בחומרה למען תלמדו לחיות כמו איכרי כל העולם, המתפרנסים מעמל כפיהם בלבד". הוא ציין שמחירי הענבים ירדו בכלל בעולם, ועל האיכרים לעבוד בחריצות בעצמם, יחד עם בני ביתם, ולהנהיג ענפי חקלאות נוספים. הברון הטיח בהם, בעקבות דרישתם להעביר לידיהם את ניהול המשקים והיקבים, שהם רוצים לעסוק במסחר היין במקום לעבוד. הוא ציין שיק"א תדאג לקנות בכספו עתודות קרקע נדרשות לאיכרים בעלי שטח מוגבל, אולם לא תינתן עוד אף פרוטה לתמיכה קבועה. המתיישבים יחויבו להחזיר את ההוצאות שהוצאו עליהם, ואלו שלא יצליחו להתפרנס מעבודתם - יסולקו ללא רחם, "יק"א לא תהיה לכם פרה חולכת כפי שהיית אני עד עתה", הדגיש הברון.¹⁸

16. ינקלביץ, דוד חיים, עמ' 117-118.

17. מיורק, אמיל מאירסון, עמ' 75-77.

18. לסקוב, חובבי ציון, עמ' 57-58.

לאור מדיניות זו פטרה יק"א, בתיאום עם רוטשילד, בראשית שנת 1900 (תר"ס), את פקידי הברון, הפסיקה את הפיקוח הפנימי על המושבות וניהלה את העניינים המשקיים בלבד, על ידי מספר פקידים מועט שישבו בערים, וכמה אגרונומים שפעלו במושבות עצמן. הממונה הראשי בפריס היה אמיל מאירסון. מרכז הפקידות נקבע בכיירות, וכמנהל כללי מונה שם טוב פריינטה, לשעבר מנהל בתי ספר מטעם כי"ח בתורכיה.¹⁹

יק"א הפסיקה את שיטת התמיכה שהנהיגה פקידות הברון, הורידה בהדרגה את סבסוד הענבים במושבות, צמצמה את משק היין, והתמקדה במתן הלוואות קצובות לאיכרים בעלי ניסיון חקלאי. חלק מהאיכרים הוכרחו לעקור כרמים כדי שבמקומם יפתחו ענפי משק אחרים. חלק מן האיכרים, ששטחיהם היו מוגבלים, הועברו מן המושבות הקיימות לשטחים חדשים שנקנו, וכדי להתייעל - החלו האיכרים לפטר עשרות פועלים. כמה עשרות משפחות של איכרים, שמומחי יק"א קבעו שלא יוכלו להתבסס כלכלית, נאלצו למכור את משקם ואף עזבו לחוץ לארץ, בסיוע יק"א.

קשה במיוחד הייתה מצוקתם של הפועלים, שהועסקו בעבודות עונתיות אצל האיכרים או ביקב. כבר קודם למעבר מושבות הברון לניהול יק"א נפלטו פועלים רבים מן העבודה, בשל הקשיים במשק היין. המעבר לניהול יק"א החריף את מצב הפועלים. אם בחורף תר"ס, היו במושבות כ-540 פועלים ובני משפחותיהם, אשר מנו כ-1,600 נפש, הרי שכעבור שנתיים, בחורף תרס"ב, יימצאו לכל היותר 260 משפחות פועלים בכל המושבות, ועד ראשית שנת תרס"ד יעזבו יותר מ-50 משפחות נוספות. כ-60% מכלל הפועלים, יעזבו את הארץ בתקופה זו.²⁰

פעילות הוועד האודסאי

יש לעמוד גם על תמורות מסוימות שחלו בפעילות הוועד האודסאי מאז הקמתה של התנועה הציונית, בשנת תרנ"ז (1897), תחת הנהגתו הכריזמטית של ד"ר בנימין זאב הרצל. בניגוד לוועד האודסאי, שדגל בעידוד ובפיתוח ההתיישבות בארץ, הדגיש הרצל את היעד המדיני - השגת הכרת העולם במדינה יהודית. משכך, גם אם לא

19. על פריינטה, ראו ברכה, לזהותו, עמ' 173-174; בורה, מורשת יהודית, עמ' 18-16.

20. ראו קניאל, ממדי הירידה, עמ' 123; הנ"ל, במעבר, עמ' 410, ובמקורות שציין שם. באסיפה הכללית של הוועד האודסאי באדר תרס"א, הציגו נציגי הפועלים את הנתונים הבאים: בחודש אדר תר"ס היו בארץ 540 משפחות פועלים. עד ח' בטבת תרס"א ירדו מהארץ 145 משפחות. ל-114 פועלים עבודה קבועה במושבות יק"א. 3 פועלים נפטרו. נותרו 278 פועלים ללא עבודה מסודרת, מהם 103 בעלי וותק של יותר מ-5 שנים (המליץ, י' באדר תרס"א (26.2.1901), עמ' 1). בדו"ח שנמסר לברון רוטשילד באייר תרס"א צוין שבחודשים האחרונים פוטרו 215 פועלים (16 מתוך 24 במזכרת בתיה, 58 מתוך 96 בראשון לציון, 26 מתוך 60 בפתח תקווה, 80 מתוך 160 בזכרון יעקב, 16 מתוך 29 בעין זיתים, 19 מתוך 50 בראש פינה), כשאהר כך הוחזרו לעבודה 60 מהם (אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 357. וראו עוד המליץ, י"ג באדר תרס"א (4.3.1901), עמ' 1; לסקוב, חובבי ציון, עמ' 33; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 260. ובסקירתו של מ' סמילנסקי, הזמן, כ"ט בתשרי תרס"ד (20.8.1903), עמ' 3).

התנגד לפעולת ההתיישבות ואף היה שותף בכמה מפעלים התיישבותיים,²¹ היא הייתה משנית בפעילותו ובפעילות התנועה הציונית בכלל, באותה עת. מציאות זו החלישה את פעילות הוועד האודסאי, שהיה מוגבל בהשפעתו הציבורית ברוסיה ובתקציביו.

"ענייני חובבי ציון בארץ ישראל, אלה הדברים שבהם היה מתעניין תמיד הוועד של חברת התמיכה באודסה" - תיאר לימים מרדכי בן הלל הכהן - "היו בשנים האחרונות של המאה העברה יגעים מאוד, חסרי תוכן ודם. בפני קול המונה של הציונות המדינית לא הרבה הקהל להיענות ולהתנדב לקופת חובבי ציון, ולא השיגה יד הוועד לייסד מושבות חדשות. בקושי היו נאספים איזו עשרות אלפים רובל בשנה, לא הרבה יותר מהכנסותיו של איזה "כולל" בקופת הרמב"ן".²²

בין קשיי הוועד בלט חוסר הצלחתה של קסטינה, מושבת הדגל של חובבי ציון, שתוכננה כ'מושבה למופת' והושקעו בה כמעט מחצית מכספי הוועד האודסאי, בין השנים תרנ"ז-תרנ"ט (1897-1899). הקשיים הנזכרים הובילו את ראש הוועד הפועל ביפו, ד"ר הלל יפה, להתפטר מתפקידו בסוף שנת 1898 (תרנ"ט). הוא אמנם חזר בו מהתפטרותו, אך כשנה אחר כך התפטר בשנית, במחאה על טענות על אי-סדרים בוועד הפועל.²³ לראשות הוועד הפועל מונה יהושע אייזנשטט-ברזילי ובשנת תרס"א החליפו מנשה מאירוביץ. הוועד הפועל התקשה לתפקד, ובשנת תרס"ג דובר כבר על ארגונו מחדש.²⁴

עם מעבר מושבות הברון לידי יק"א, פעל הוועד האודסאי בניסיון לסייע לפועלים במצוקתם. כך, הנושא המרכזי בו עסקה האסיפה הכללית של הוועד האודסאי בשנת תרס"א היה מצבם החמור של הפועלים.²⁵ ניסיונות הוועד להשפיע על החלטות הברון רוטשילד ויק"א בנושא נכשלו, והוועד החליט להקים קרן מיוחדת למען הפועלים.²⁶ בנוסף, ניסה הוועד לבחון כיצד לנתב טוב יותר את הפעילות החקלאית והכלכלית בארץ, על רקע המשבר בו הייתה מצויה ההתיישבות.

בשנת תר"ס ביקר אחד-העם בארץ מטעם הוועד האודסאי. לחלק מן הביקור נלווה גם האגרונום אברהם זוסמן. עם שובם לרוסיה פרסמו אחד-העם וזוסמן את מסקנותיהם מן הביקור. אחד-העם יחזור ויסכם את מסקנותיו בשנת תרס"ב במאמר 'הישוב ואפוטרופסיו' שיפורסם בכתב העת השילוח, בחודשים אדר-ניסן. בשנת תרס"א יגיע ארצה, מטעמו של הוועד האודסאי, מנחם שיינקין ויצייין את מסקנותיו. בשנת תרס"ב יבקר בארץ מטעם הוועד, האגרונום עקיבא אטינגר, ויצייג דו"ח מפורט בפני

21. ראו בעניין זה הראל, התנועה הציונית, עמ' 383-406.

22. מצוטט אצל גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 253.

23. גולדשטיין, שם, עמ' 251-252.

24. גולדשטיין, שם, עמ' 267; דו"ח ועד החברה, ד (תרס"ה), עמ' 9.

25. ראו לעיל הע' 20.

26. גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 260-262.

הוועד על מצבה של כל מושבה ומושבה. למרות ההבדלים בין הדו"חות, היו שותפים הכותבים בקביעה שחייב לחול שינוי משמעותי במבנה הכלכלי של ההתיישבות. אחד-העם, זוסמן ואטינגר, ביקרו את שיטת ה'אפוטרופוסות' הנוהגת בארץ, אם מטעם הברון, יק"א או אף חובבי ציון, ואת שיטת התמיכה הנוהגת בהתיישבות, כיוון שהן מרגילות לבזבזנות, למותרות ולחוסר יוזמה. הם ביקרו את התלות של ההתיישבות במשק היין המסוכסד, שאינו תואם את תנאי השוק ותנאי החיים של המתישבים, וקראו לבסס את ההתיישבות בעיקר על משק מעורב, הכולל פלחה ומשק עזר לאספקה עצמית. שיינקין ואטינגר הדגישו במיוחד את הצורך בהרחבת שטח ההתיישבות, בפרט לאחר שהשלטונות התורכיים הסירו את מרבית ההגבלות שהטילו על רכישת קרקעות. שיינקין הציע לפנות לברון רוטשילד וליק"א שיקנו שטחי קרקע להרחבת המושבות. אטינגר ציין שיש לדאוג הן להגדלת שטחי המושבות, בשביל המתישבים הקיימים הסובלים ממחסור בקרקע ועבור מתישבים עתידיים, והן להגדלת האוכלוסייה, לשם הקטנת נטל ההוצאות הציבוריות הנופלות על כל מתיישב ומתיישב. הוא הדגיש שבשלב זה אין לייסד מושבות חדשות או לעבות את הקיימות, כיוון שבתנאים השוררים בארץ ישראל לא תוכל שום התיישבות להתקיים בלא תמיכה. ברוח הצעות אלו הוחלט באסיפה הכללית של הוועד האודסאי בנובמבר 1902, שהכנסות הוועד האודסאי יוקצו בעיקר למפעלים חינוכיים ולקניית קרקעות בקרבת המושבות. התמיכה ביחידים תיפסק, והוועד יימנע לעת עתה מכל פעולה התיישבותית בארץ ישראל, למעט רכישת קרקעות. עם זה, הוחלט שהוועד ימשיך לתמוך בצרכים ציבוריים במושבות וביוזמות כלכליות שיבואו מתוך וועדי המושבות. נקבע שחלוקת כספי הוועד תיעשה כדלהלן:

- לרכישות קרקע יוקצו 25%-30% מכספי הוועד.
- סכום דומה יוקצה למפעלי החינוך בארץ.
- לצרכי האיכרים, הפועלים ובעלי המלאכה בארץ יוקצו 15%-20% מכספי הוועד.
- יתרת הכסף, כ-20%-25%, תשמש לתחזוקתם ולהרחבתם של מפעלים ציבוריים, דוגמת הפרדס 'גן שמואל' בחדרה.²⁷

27. ראו כץ, גאולה תתנו, עמ' 5-7; לסקוב, חיי אחד העם, 159-165; גולדשטיין, שם, עמ' 263-264; עמיאור, המשק המעורב, עמ' 34.